

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ FEATURES OF THE RELATIONSHIP OF SELF-ESTEEM AND PSYCHOLOGICAL PROTECTION IN HIGHER EDUCATION ACQUIRES

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку між самооцінкою та захисними психологічними механізмами у здобувачів вищої освіти. Самооцінка розглядається як складний, багатоаспектний психологічний феномен, дослідження якого у світовій психології триває. Вивчення механізмів психологічного захисту має довгу наукову історію, але єдності поглядів, визначень та класифікацій дотепер немає. Ще складнішим питанням є взаємозв'язок самооцінки з іншими особистими утвореннями та психологічними феноменами, що й обумовило актуальність дослідження. Юнацький вік це особливий етап у формуванні особистості. Його унікальність полягає у становленні соціально відповідальної, зрілої, цілісної особи. На цей процес певною мірою впливають рівень самооцінки та функціонування переважаючих захисних механізмів психіки.

У емпіричному дослідженні виявлено, що у респондентів переважає високий рівень самооцінки за невротичним типом. Серед захисних механізмів частіше використовуються: компенсація, проєкція, раціоналізація та регресія. Кореляційний аналіз показав наявність прямого значущого взаємозв'язку між самооцінкою здобувачів вищої освіти та такими захисними механізмами психіки, як: раціоналізація, гіперкомпенсація, регресія, проєкція та заперечення. Тобто високий рівень самооцінки респондентів пов'язаний із застосуванням, більшою мірою, таких захисних механізмів, які гальмують розвиток особистості, процес усвідомлення власних почуттів, особливостей особистості, потреб, мотивів тощо. Досягнення цілей діяльності досліджуваними частіше відбувається заради позбавлення невротичної напруги та комплексів. Результати дослідження доводять, що здобувачі вищої освіти, які мають завищений рівень самооцінки за невротичним типом та ризик розвитку дезадаптації, потребують психологічного супроводження у закладі вищої освіти або за його межами.

Ключові слова: здобувач вищої освіти, особистість, самооцінка, механізми психологічного захисту.

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the peculiarities of the relationship between self-esteem and protective psychological mechanisms in students of higher education. Self-esteem is considered as a complex, multifaceted psychological phenomenon, the study of which is ongoing in world psychology. The study of psychological defense mechanisms has a long scientific history, but there is still no unity of views, definitions and classifications. An even more difficult issue is the relationship of self-esteem with other personal formations and psychological phenomena, which determined the relevance of the study. Adolescence is a special stage in the formation of personality. Its uniqueness lies in the formation of a socially responsible, mature, integral person. This process is influenced to some extent by the level of self-esteem and the functioning of the prevailing protective mechanisms of the psyche. In the empirical study, it was found that respondents have a high level of self-esteem according to the neurotic type. Among the protective mechanisms, compensation, projection, rationalization and regression are more often used. Correlation analysis showed the presence of a direct significant relationship between the self-esteem of students of higher education and such protective mechanisms of the psyche as: rationalization, hypercompensation, regression, projection and denial. That is, the high level of self-esteem of the respondents is associated with the use, largely, of such protective mechanisms that inhibit the development of the personality, the process of realizing one's own feelings, personality characteristics, needs, motives, etc. Achieving the goals of the researched activity more often occurs for the sake of getting rid of neurotic tension and complexes. The results of the study prove that students of higher education who have an inflated level of self-esteem according to the neurotic type and the risk of developing maladjustment need psychological support in the institution of higher education or outside of it.

Key words: student of higher education, personality, self-esteem, mechanisms of psychological protection.

УДК 159.9.072.43
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.25>

Афанасьєва Н. Є.

д. психол. н., професор,
професор кафедри соціальної
економіки
Харківський національний університет
імені Семена Кузнеця

Масштабна війна, яка відбувається в Україні, є величезним викликом для галузі освіти тому, що до такої війни ніхто не був готовий. Але пріоритетними напрямками освіти для забезпечення її якості залишаються інституційна цілісність, комунікативна виваженість, людиноцентризованість, ефективність використання ресурсів, ідентичність. Зараз, як ніколи раніше, Україна

потребує формування гуманного, демократичного суспільства, а це, в свою чергу, актуалізує проблеми, що пов'язані з розвитком особистості молодшої людини, яка здатна безперервно навчатися та вдосконалюватися, критично та виважено сприймати зміни в суспільстві, проявляти власну активність у суспільному житті, застосовувати творчий підхід для вирішення

сучасних завдань. Саме самооцінка здобувача вищої освіти має важливе значення для успішної навчальної діяльності, формування професійної ідентичності та компетенцій, усвідомлення власного місця в суспільстві.

До розуміння сутності самооцінки існують різні підходи, що свідчить про складність та багатогранність цього психологічного феномену. Самооцінку як складне внутрішнє утворення, яке відіграє важливу роль у регуляції поведінки і діяльності, вивчали Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.Ф. Бурлачук, А.І. Липкіна, С.Д. Максименко та інші. Характеристики самооцінки, які визначають її рівень та адекватність досліджували В.І. Батов, В.В. Волков, Н.Я. Константинов, А.І. Мокрецов, А.Р. Ратінов та інші. Негативно вплив неадекватної самооцінки на особистість аналізували В.А. Бараннік, Г.К. Валіцкас, А.Є. Личко, О.А. Реан, О.Л. Рибак, С.М. Хоружий та інші. Особливості розвитку самооцінки та її впливу на становлення особистості у студентському віці досліджували Ю.В. Козерук, Я.О. Євсейчик, О.О. Олійник, Л.А. Онуфрієва та інші. Багатоаспектне вивчення самооцінки підтверджує її складність і багатозначність як психологічного феномену, вплив на розвиток та функціонування різних психологічних проявів особистості. Складність дослідження самооцінки також пов'язана з тим, що в ній поєднуються процесуальний та структурний компоненти, тобто самооцінка може змінюватися в процесі діяльності та водночас впливати на неї.

Дослідження феномену самооцінки у межах різних теоретико-методологічних підходів призвело до формування основних напрямків її вивчення: 1) особистісний підхід розглядає самооцінку як важливий компонент самосвідомості особистості; 2) структурно-цілісний підхід вивчає самооцінку як один із компонентів цілісної структури особистості й одночасно як складне системне утворення: вона є цілісною, але має ієрархічну структуру, міжсистемні зв'язки з іншими психологічними утвореннями; 3) діяльнісний підхід розглядає самооцінку як чинник, що впливає на результати діяльності особистості; 4) динамічний підхід аналізує самооцінку переважно у контексті вікових змін людини у взаємозв'язку із формуванням особистості; 5) психопатологічний підхід розглядає самооцінку як показник психічного здоров'я особистості; 6) функціональний підхід передбачає вивчення самооцінки як однієї з основних функцій особистості [6; 7; 10].

Дослідження науковців доводять, що самооцінка може як стимулювати, так і пригнічувати активність людини [11]. З неадекватно заниженою самооцінкою пов'язані невпевненість у собі, тривожність, негативні настрої та почуття, хворобливе ставлення до невдач тощо. Ознаками неадекватно завищеної само-

оцінки є підозрілість, упертість, агресивність, грубість, надмірна вразливість, конфліктність, нетерпимість до зауважень тощо. Невідповідність самооцінки людини та оцінки її оточення може призвести до емоційних проблем, внутрішніх конфліктів.

Чисельні дослідження самооцінки дають суперечливі результати, які потребують подальшої систематизації й узагальнення. Проте, більшість науковців згодні з тим, що самооцінка це результат тривалого процесу, який відбувається під впливом різноманітних чинників і не припиняється впродовж усього життя людини. Самооцінка впливає на всі сфери життя людини, змінює її поведінку. Також частина дослідників вважає, що існує тісний зв'язок між самооцінкою людини та системою психологічних захистів, які застосовує її психіка [14; 18].

У сучасній психології накопичений теоретичний та емпіричний матеріал щодо психологічного захисту психіки, створено різноманітні концепції, які здебільшого ілюструють суперечливість даного феномену (Ф.В. Бассін, Ф.Ю. Василюк, В.К. Гаврилькевич Р.М. Грановська, М.О. Нестеренко, Л.М. Лисенко, М.В. Коваленко О.А. Резникова, Л.В. Степаненко, М. Фомина, Т.С. Яценко та інші). Різні погляди виникають через відсутність чітких критеріїв диференціації захисних та адаптаційних механізмів, стратегій та поведінки. При цьому захисні процеси суто індивідуальні, різноманітні та погано піддаються рефлексії. Спостереження за результатами функціонування психологічного захисту ускладнюються тим, що реальні стимули й реакції можуть бути віддалені один від одного у часі та просторі.

У сучасній психології дотепер не існує єдиної точки зору на загальну кількість механізмів захистів, ступінь їх співвідношення один з одним, конкретне визначення тощо. Деякі дослідники вважають психологічний захист непродуктивним засобом вирішення внутрішнього конфлікту [8]. Вони аргументують це положення тим, що захисні механізми обмежують оптимальний розвиток особистості, її власну активність, персоналізацію, адаптацію.

Студентський вік онтогенетично розташований між юністю і зрілістю. Це надзвичайно важливий етап у розвитку особистості, результатом проживання якого стає цілісність поведінки, внутрішня єдність, розуміння причинно-наслідкових зв'язків внутрішніх і зовнішніх подій, інтеріоризація соціальних нормативів та суспільних прагнень. На думку дослідників, головним новоутворенням цього віку є формування особистої ідентичності як головного психологічного процесу, а також – усвідомлення власної індивідуальності, унікальності, мотивів поведінки, механізмів саморегуляції тощо [1].

У юнацькому віці джерелом особистісного зростання є протиріччя між тим, як представляє індивід уявлення про нього інших людей, і власним уявленням про себе. Це протиріччя дозволяє остаточно усвідомити власну нетотожність іншим [4]. Механізми психологічного захисту онтогенетично розвиваються для зняття цього протиріччя і дають особистості можливість для вирішення універсальних проблем адаптації та задоволення базових потреб завдяки когнітивно-афективному спотворенню образу реальності. Механізми захисту вирішують конфлікт між основними емоціями, які вимагають спонтанного вираження, і страхом, що виникає, коли досвід індивіда сигналізує про можливі негативні наслідки такого виразу. Захисні механізми забезпечують стабільність «образу Я», завдяки спотворенню образу реальності та непрямого вираження початкової емоції. Це спотворення забезпечує соціальну, а іноді й біологічну, адаптацію індивіда. Внутрішньо особистісний конфлікт, який виникає в такій ситуації, вимагає більш інтенсивного функціонування механізмів захисту [17].

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей самооцінки, психологічних захистів та їх взаємозв'язку у здобувачів вищої освіти.

Для вирішення завдань дослідження та досягнення мети використано психодіагностичні методи: тест «Знаходження кількісного виразу рівня самооцінки» С. Будасі, який використано для виявлення кількісного виразу рівня самооцінки особистості [3]; опитувальник «Механізми психологічного захисту» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х.Р. Конта, адаптований О.С. Романовою та Л.Р. Гребенніковою для визначення структури захисних механізмів особистості та нормативності-ненормативності їх функціонування. Опитувальник містить 97 тверджень. Оцінка ступеня використання тих чи інших психологічних захистів проводиться за 8 шкалами: «заперечення», «придушення», «регресія», «компенсація», «проекція», «заміщення», «інтелектуалізація» і «реактивне утворення». Інструкція, що пред'являється досліджуваним, передбачала дві градації відповіді «вірно» – «невірно» [14]. Для статистичної обробки даних використано коефіцієнт кореляції Спирмена r_s .

У дослідженні брали участь студенти 2 курсу Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця, кількістю 75 осіб. Дослідження проводилося у березні-травні 2022 року онлайн у межах вивчення освітньої компоненти «Психологія» для непрофільних спеціальностей. Більш цінним та інформативним було б проаналізувати трансформації самооцінки та захисних психологічних механізмів, які відбулися у здобувачів вищої освіти після початку повномасштабної війни в Україні,

але таке дослідження із зрозумілих причин не могло бути спланованим заздалегідь, тому ми не мали можливості його організувати.

Особливості самооцінки здобувачів вищої освіти досліджено за допомогою тесту «Знаходження кількісного виразу рівня самооцінки» С. Будасі, результати, що отримано, відображено у табл. 1.

Таблиця 1

Показники самооцінки здобувачів вищої освіти (у балах)

Показник	R
Самооцінка	0,73±0,2

Дані вказують на те, що респонденти мають завищену самооцінку за невротичним типом. Основними ознаками людини, яка має такий рівень самооцінки є: впевненість у власній правоті, навіть, коли об'єктивні обставини та аргументи її не підтверджують; екстернальний локус контролю; провідним стилем додання конфлікту є суперництво; негативна реакція на критику; перфекціонізм; високий рівень домагань; центрування уваги на власному «Я»; слабка емпатія та розуміння почуттів та потреб іншої людини. Такий тип самооцінки потребує корегування, бо спотворює поведінку особи та призводить до порушень соціальної адаптації, комунікації. Слід звернути увагу на те, що ця категорія досліджуваних майже весь період навчання у закладі вищої освіти не мала змоги навчатися офлайн, вони були позбавленими можливості спілкування з однолітками та викладачами «наживо», що також могло сприяти спотворенню самооцінки або загостренню особистісних проблем.

Для визначення структури захисних механізмів здобувачів вищої освіти застосовувався опитувальник «Механізми психологічного захисту» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х.Р. Конта, адаптований О.С. Романовою та Л.Р. Гребенніковою, отримані результати представлено в табл. 2.

Досліджуваними здобувачами вищої освіти частіше використовуються такі механізми пси-

Таблиця 2

Показники механізмів психологічного захисту здобувачів вищої освіти (у%)

Механізми психологічного захисту	%
Витіснення	37,7
Регресія	51,1
Заміщення	30,8
Заперечення	44,9
Проекція	63,8
Компенсація	71,5
Гіперкомпенсація	49,2
Раціоналізація	59,1

хологічного захисту, як: компенсація (71,5%), проєкція (63,8%), раціоналізація (59,1%) та регресія (51,1%). Механізм компенсації вважається науковцями найбільш пізнім та складним онтогенетичним надбанням особистості, це так званий «зрілий» захисний механізм психіки, який свідомо використовується та передбачає складну внутрішню роботу з подолання реальних або уявних недоліків. Компенсація може бути соціально прийнятною та непринятною [19].

Механізм проєкції розвивається в онтогенезі достатньо рано та передбачає приписування оточуючим різних негативних якостей. Його функція полягає у стримуванні почуття неприйняття людиною самої себе і оточуючих (зазвичай у відповідь на їх емоційну відстороненість). Це несвідоме неприйняття власних негативних якостей і приписування їх оточуючим, усвідомлення у себе приписуваних неіснуючих якостей.

Захисний механізм раціоналізації допомагає виправдовувати думки, почуття, поведінку, які особа вважає неприйнятними; зберігати самоповагу, уникати відповідальності та почуття провини.

За допомогою регресії здійснюється неусвідомлене повернення на більш ранній рівень пристосувальної поведінки, що дозволяє задовольняти потреби людини. Регресія може бути частковою, повною або символічною. Більшість емоційних проблем мають регресивні риси [16].

Утворення нових і актуалізація вже наявних захистів у людини відбувається в стресовій, конфліктній, проблемній, екстремальній ситуації, тобто в умовах, в яких внутрішні протиріччя максимально загострюються і вимагають розв'язання, а використаний засіб визначає напрямок подальшого розвитку особистості. Зокрема, оптимальність функціонування захисних механізмів залежить від того, чи зміг індивід на певних етапах життя реалізувати базисні потреби або через впливи середовища вони були блокованими.

Дослідження взаємозв'язків між самооцінкою та захисними психологічними механізмами у здобувачів вищої освіти був зроблений за допомогою коефіцієнта кореляції Спирмена r_s (табл. 3).

Отримані дані свідчать, що самооцінка респондентів має прямий кореляційний зв'язок з такими захисними механізмами, як: раціоналізація ($p \leq 0,05$ за критерієм Спирмена r_s), гіперкомпенсація ($p \leq 0,05$), регресія ($p \leq 0,05$), проєкція ($p \leq 0,05$) та заперечення ($p \leq 0,05$). Тобто, чим вищою є самооцінка здобувачів освіти, тим частіше застосовуються ці засоби психологічного захисту. Підвищений рівень самооцінки пов'язаний із виправдуванням думок, поведінки для збереження самоповаги, уникнення відповідальності та почуття провини за

Таблиця 3

Показники взаємозв'язку між самооцінкою та захисними психологічними механізмами у здобувачів вищої освіти (r_s)

Механізми психологічного захисту	Самооцінка
Витіснення	,054
Регресія	,311*
Заміщення	,129
Заперечення	,285*
Проєкція	,297*
Компенсація	,143
Гіперкомпенсація	,313*
Раціоналізація	,302*

Примітка: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$ за критерієм Спирмена r_s

скоєне. В деяких складних ситуаціях такі особи повертаються до дитячої поведінки з метою уникнення покарання або отримання бажаного. Також вони схильні приписувати іншим людям власні думки, мотиви, риси характеру, які не приймають або не усвідомлюють в собі і, таким чином, уникають відповідальності. Деякі переживання власної неповноцінності компенсуються за допомогою певних досягнень, переваги над іншими.

Висновки. Кореляційний аналіз показав, що високий рівень самооцінки пов'язаний із застосуванням таких захисних механізмів, які певним чином гальмують розвиток особистості, процес усвідомлення власних почуттів, особливостей характеру, потреб, мотивів тощо. Прагнення досягти високих результатів діяльності відбувається заради позбавлення від невротичної напруги та почуття неповноцінності, недосконалості. Результати дослідження доводять, що здобувачі вищої освіти, які мають завищений рівень самооцінки за невротичним типом потребують психологічного супроводження у закладі вищої освіти або за його межами з метою попередження дезадаптації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовська Л. Психологічні аспекти адаптації студентів до закладу вищої освіти. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 1(1). С. 20–25.
2. Богач О., Кіршо С. Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження студентів. *Вісник ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. Т. 2. Вип. 152. С. 36–39.
3. Будасі С. А. Тест на самооцінку особистості. URL: <http://psycabi.net/testy/527-test-na-samoosenku-lichnosti-ya-realnoe-ya-idealnoe-metodikabudasii-issledovaniya-ya-kontseptsii>
4. Гаврилькевич В. К. Зміни механізмів психологічного захисту у студентів-психологів першого курсу у процесі навчання. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. 2019. Т. 2. № 6. С. 21–26.

5. Гаврилькевич В. К. Структура механізмів психологічного захисту у студентів-психологів. *Теорія і практика сучасної психології* : зб. наук. праць. 2020. Т. 1. № 1. С. 161–165.
6. Козерук Ю. В., Євсейчик Я. О. Самооцінка як фактор становлення особистості студента. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2015. № 124. С. 163–165.
7. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
8. Мандебуря Б. Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації студентів. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11190/1/19Mandeura.pdf>
9. Нестеренко М. О., Лисенко Л. М., Коваленко М. В. Психологічні захисти та адаптація студентів-першокурсників до умов навчання у ВИШі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 2. № 2. С. 107–112.
10. Олійник О. О. Самооцінка як передумова професійного становлення студентів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 1. С. 97–101.
11. Онуфрієва Л. А. Самооцінка як складова Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Київ, Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013. Вип. 22. С. 396–412.
12. Полянничко О., Мочарський А., Цимбалюк О. Гендерні особливості психологічних захистів у спортсменів туристів (на прикладі студентів МАУП). *Молода спортивна наука України* : зб. наук. праць галузі фіз. культури та спорту. Львів, 2008. Т. 1. Вип. 12. С. 255–259. URL: <http://repository.lidufk.edu.ua/handle/34606048/2557> (дата звернення: 05.07.2019).
13. Рєзнікова О. А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2010. 23 с.
14. Романова Е. С., Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. Мытищи : Издательство «Талант», 1996. 144 с.
15. Степаненко Л. В. Копінг-стратегії та психологічний захист як механізми саморегуляції особистості. *Теорія та практика сучасної психології*. 2017. № 1. С. 37–41.
16. Фоміна М. Механізми психологічного захисту студентів. *Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 129–133.
17. Харченко С. В. Особливості взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. 2017. С. 218–221.
18. Чуйко Г. В., Колтунович Т. А., Лукащук І. Особистісний характер механізмів психологічного захисту. URL: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2008/Psihologia/26152.doc.htm
19. Шульдик Г. О. Механізми психологічних захистів у студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Т. 2. Вип. 2. С. 127–131.